

Timo Kalevi Forss

HELISMAA –
SANOITTAJAMESTARIN
VÄRIKÄS JA TRAAGINEN ELÄMÄ

LIKE

© Timo Kalevi Forss ja Like Kustannus / Kustannusosakeyhtiö Otava 2021

Kansi: Tommi Tukiainen
Tämän kirjan tekemistä ovat tukeneet Taiteen edistämiskeskus
ja Musiikinedistämissäätiö

LIKE

Like Kustannus
Helsinki
www.like.fi

ISBN 978-951-1-39073-2

OTAVA
KIRJAPAINO
Keuruu 2021

4041 0037
Painotuote

Sisällys

Esipuhe	7
1. Reino Heleniuksen lapsuus.....	10
2. Kuplettikuningas J. Alfred Tannerin jalanjäljissä	16
3. Heleniuksesta Helismaaksi	22
4. Kovaksi keitetty Helismaa	28
5. Alikersantti Helismaan sota	35
6. Helismaa, Rautavaara ja Pakarinen.....	46
7. Päivänsäde ja Menninkäinen	59
8. Säveltäjä Reino Helismaa	67
9. Voimakaksikko Helismaa ja Kärki.....	73
10. Rillumarei syntyy.....	80
11. Savon radalta savotalle.....	93
12. Helismaa kostaa kritikoille	98
13. Täysikuu	102
14. Käännöstekstit	107
15. Pekka Puupää -elokuvat	115
16. Sarjatuotantoa	124
17. Pekka ja Pätkä rasisteina	130
18. Radiohupailuja.....	134
19. Punaisen Myllyn revyyt	144
20. Kisällilaulut ja politiikka.....	154
21. Ruoska ja rakkaus – Helismaa näytelmäkirjailijana	174

22. Tukkilaisromantiikkaa ja tusinatuotantoa	179
23. Repe ja Eemeli	188
24. Kolmen liuskan käsikirjoitus.....	194
25. Repe, Spede ja Taape	198
26. Televisio.....	202
27. Pentti Saarikoski vastaan Reino Helismaa.....	207
28. Kaikessa soi blues	213
29. Peltoniemen Hintriikan surumarssi.....	218
30. Levyttämättömiä aarteita.....	222
31. Viimeiset vuodet.....	226
32. Helismaan perintö	235
33. Heikki Salon Helismaa.....	244
34. Helismaa musiikkitoimittaja Pekka Laineen silmin	257
Reino Helismaan tuotanto	271
Lähteet.....	354
Henkilöhakemisto.....	356

Esipuhe

Reino Helismaa itse ei ehtinyt todistaa suurimman klassikkonsa huikeaa menestystä. Saati sitä, että kappaleen menestys on jatkunut tähän päivään saakka. Helismaalta jäi myös näkemättä, kuinka lähtemättömän vaikutuksen hän jätti niin kotimaiseen iskelmään, rockiin kuin jopa hiphopiin.

Kuolinvuoteellaan tammikuussa 1965 Helismaa pyysi Tapio Rautavaaraa tekemään uudet versiot tunnetuimmista kappaleistaan. Rautavaara ryhtyi toimeen, ja Toivo Kärjen sovitus ”Päivänsäteestä ja Menninkäisestä” äänitettiin kesäkuussa 1965 – vain viisi kuukautta Helismaan kuoleman jälkeen. Vuonna 1966 julkaistu versio nosti laulun menestyksen uusiin ulottuvuuksiin, vaikka se oli kuulunut Rautavaaran ohjelmistoon jo 1940-luvulta lähtien.

Helismaa tunnetaan huumoriveikkona ja rillumarei-miehenä, mutta hänen pysyvin arvonsa on juuri ”Päivänsäteen ja Menninkäisen” kaltaisissa herkissä ja pohdiskeluvissa lauluissa. Niiden tulkkina oli usein Tapio Rautavaara. Helismaa ja Rautavaara aloittivat ammattimaisen uransa 1940-luvun lopulla ja maatakiertävän kolmikon täydensi hulpea häitarimies Esa Pakarinen. Rautavaara erosi joukosta soolouralleen jo 1950-luvun alussa, mikä jätti Helismaan ja Rautavaaran välit viileiksi. Niinpä Rautavaara kieltäytyi 1950-luvulla levyttämästä monta Helismaan hänelle tekemää tekstiä. Heidän välinsä kuitenkin lämpenivät 1960-luvun alussa, ja Helismaa kirjoitti Rautavaaralle uusia lauluja, joista tunnetuin on vuonna 1964 julkaistu ”Tuopin jäljet”.

Tapio Rautavaara lunasti Helismaan kuolinvuoteella antamansa lupauksen ja levytti myös uudet versiot Helismaan ja Kär-

jen hänelle tekemistä lauluista ”Reppu ja reissumies” ja ”Kulkurin iltatähti”. Kummankin laulun ensilevytyksi 1950-luvun alussa Matti Louhivuori, mutta todellisen klassikkostatuksen ne saavuttivat Tapio Rautavaaran vavahduttavina tulkintoina. Näissä teksteissä Helismaa on parhaimmillaan, mutta hän teki myös tuhansia muita laulutekstejä, joista mielenkiintoisimpiin päästään tutustumaan tämän kirjan sivuilla.

Tarkastelen Reino Helismaan elämää ja tuotantoa 2020-luvun näkökulmasta ja pohdin, millaiset jäljet Helismaan massiivinen tuotanto on jättänyt suomalaiseen kulttuuriin. Osa hänen teksteistään on happamaksi mennyttä kertakäyttöhuumoria, mutta Helismaan tuotannon kova ydin sisältää satoja klassikkotekstejä, jotka ovat luoneet perustan suomalaiselle iskelmä- rock- ja rap-sanoittamiselle. Vaikutus näkyy myös kirjallisuudessa, elokuvassa, teatterissa ja poliittisessa satiirissa.

Reino Helismaa on Suomen tuotteliaimpia ja merkittävimpiä lauluntekijöitä. Hän teki lyhyen elämänsä aikana peräti 5000 laulutekstiä, joista 1500 levytettiin. Hektisen elämän elänyt sanoittaja kuoli luusyöpään vain 51-vuotiaana. Kaikki suomalaiset tuntevat Helismaan sanoittamat klassikot ”Päivänsäde ja Meninkäinen”, ”Meksikon pikajuna”, ”Täysikuu” taikka ”Laivat puuta, miehet rautaa”. Helismaan kädenjälki näkyy myös kymmenissä elokuvakäsikirjoituksissa, näytelmissä, revyissä, kirjoissa ja radiohupailuissa. Pyrin tuomaan esiin Helismaan tunnetuimpien töiden lisäksi uusia ennennäkemättömiä näkökulmia hänen tuotantonsa, elämänsä ja merkitykseensä.

Vaikka Helismaa tunnetaan äärimmäisen nopeana ja liukuhihnalta humoristisia tekstejä syytävänä iskelmänikkarina, hänen lauluissaan on myös koskettavampi, vakavampi ja filosofisempi puolensa. Näissä lauluissa tulee esiin toisenlainen Reino Helismaa. Tuon esiin ristiriitaisen mestarin eri puolia. Reino Helismaan elämänvaiheiden lisäksi tämä teos tuo päivänvaloon uutta tietoa Helismaasta poliittisten satiirien ja kisällilaulujen tekijänä. Kirjassa

esitellään myös Reino Helismaan sävellystuotanto, joka jäi täysin hänen työparinsa Toivo Kärjen sävellysten varjoon.

Reino Helismaa kärsi koko uransa rillumarei-miehen maineestaan ja korkeakulttuurin portinvartijat alkoivat arvostaa häntä vasta kuoleman jälkeen. Helismaan kulttuurinen merkitys on aivan yhtä suuri kuin vaikkapa Aleksis Kiven, Väinö Linnan, Lauri Viidan taikka Akseli Gallen-Kallelan. Helismaan vaikutusta pohtivat kirjassa myös haastattelemani asiantuntijat. Heitä ovat lauluntekijä Heikki Salo, räppäri Paleface, musiikkitoimittaja Pekka Laine ja työväenmusiikintuntija Timo Tuovinen.

Helismaa käytti virtuoottisesti suomen kieltä ja hänen kirjoittamansa elävät tarinat, sukkelat sutkautukset ja iskevät sloganit elävät suomalaisten suussa tänä päivänä yhteiskuntaluokasta riippumatta. Helismaa teki massiivisen vaikutuksen myös seuraaviin lauluntekijäsukupolviin. Hänet ovat maininneet esikuvakseen niin iskelmäsanottajat Junnu Vainio ja Vexi Salmi kuin rockmuusikot Juice Leskinen, Tuomari Nurmio, Hector, Ismo Alanko ja Gösta Sundqvist. Helismaan perintö elää myös suomiräpissä, muun muassa Jeijon ja Nupin ”Ennen oli miehet rautaa” -biisissä taikka Palefacen kantaaottavissa riimeissä. Kirjallisuudessa Helismaa on ollut innoittajana muun muassa ”Päivänsädettä ja Menninkäistä” lainaavalle Johanna Sinisalon *Ennen päivän laskua ei voi* -romaanille, joka voitti Finlandia-palkinnon vuonna 2000.

Kiitän Markku Helismaata myötämielisestä suhtautumisesta kirjaprojektilleni. Kiitokset avusta myös Jukka-Pekka Kumpulaiselle, Tuomas Finnelle, Marianne Haapojalle, Kirsi Rautiolalle, Liken nopean toiminnan joukoille sekä kotitöllin tukiryhmälle; Nooralle, Voitolle, Friidulle ja Tarjalle. Tämä kirjan tekemistä ovat tukeneet Taiteen edistämiskeskus ja Musiikinedistämissäatiö. Kiitokset myös näille tahoille.

Munapirtissä heinäkuussa 2021

Timo Kalevi Forss

1.

Reino Heleniuksen lapsuus

Reino Vihtori Helenius syntyi Helsingissä 12.7.1913. Helismaa hänestä tuli vasta kaksi vuosikymmentä myöhemmin. Hänen isänsä oli rakennusmestari Viktor Helenius, joka oli syntynyt vuonna 1866 Uudenmaan luoteiskulmalla Nummella ja opiskellut puusepäksi Jyväskylässä. Äiti Maria Helenius oli omaa sukua Manninen. Vuonna 1884 syntynyt Maria oli kotoisin köyhistä oloista Keski-Suomessa sijaitsevasta Laukaasta. Viktor ja Maria tapasivat Jyväskylässä Viktorin opiskellessa siellä. He muuttivat Viktorin valmistuttua Helsinkiin vuonna 1899 ja menivät naimisiin saman vuoden joulukuussa. Heleniukset saivat kaikkiaan viisi lasta. Esikoistyttö Hilda syntyi vuonna 1900 ja tämän jälkeen syntyivät sisarukset Niilo, Helmi ja Impi. Kolmetoista vuotta Hildaa nuorempi Reino jäi perheen kuopukseksi.

Perhe asui Reinon syntymän aikaan Helsingin Ullanlinnassa osoitteessa Neitsytpolku 3. Ullanlinna ei Venäjän vallan loppuaikoina ollut vielä hienostokaupunginosa. Nykyisten kivitalojen sijaan Neitsytpolulla sijaitsi rivi puutaloja, jotka paikalliset puusepät ja rakennusmestarit olivat itse suunnitelleet ja rakennuttaneet. Viktor Helenius sai vuonna 1902 pienen perinnön, jonka turvin hän osti asunnon Neitsytpolulla sijainneesta Asunto-osakeyhtiö Lepolasta.

Reino Heleniuksen lapsuus oli erittäin sosiaalinen, sillä Lepolan puutaloissa asui 70 perhettä. Heleniusten seitsemänhenkisen perheen lisäksi heidän asunnossaan asui nuoria miehiä alivuokralaisina. Yksi heistä oli Marian vuonna 1884 syntynyt pikkuveli

August, jolla oli myöhemmin erittäin merkittävä rooli Reinon elämässä. Ympäristö oli työväenluokkainen ja naapuruston tyypillisiä ammatteja olivat työmiehet, kauppias ja käsityöläinen. Asuipa Lepossa myös muutama yliopistokoulutuksen saanut. Maanläheiselle puutaloelämälle leimallisia piirteitä olivat ulkokuusi ja oma pieni pihapuutarha, jossa viljeltiin vihanneksia perheiden tarpeisiin.

Reinon varhaislapsuus oli suhteellisen vakaata aikaa. Viktorilla riitti töitä ja perhe tuli toimeen hänen pienellä palkallaan. Reino oli vilkas ja kujeiluun taipuvainen lapsi. Äiti Marian lisäksi hänen kaitsemisestaan vastasi isosisko Hilda, jolla riitti pitelemistä viltin ja helposti itseään kolhivan pojan edesottamuksissa. Reino oli luonteeltaan herkkä ja itki helposti. Äiti rauhoitteli pientä poikaansa laulamalle tälle tuutu- ja kansanlauluja sekä jo 1910-luvulla kovassa huudossa olleen J. Alfred Tannerin kupletteja. Nelivuotias Reino esitti Tanneria myös ullanlinalaiselle lihakauppiaille, joka antoi esityksestä kolmen markan palkkionkin. Jo varhaisessa vaiheessa Reino imi itseensä musiikillisia vaikutteita ja osasi useita Tannerin kupletteja ulkoa.

Vuoden 1918 tammikuussa puhjennut sisällissota ei aluksi vaikuttanut Heleniusten perheeseen. Viktor Helenius oli työväenhenkinen mutta ei kuulunut punakaartiin taikka osallistunut sotaan aseellisesti. Viktor jatkoi työskentelyä omalla alallaan punaisten hallitsemassa Helsingissä. Huhtikuun alkupäivinä tilanne kuitenkin muuttui, kun Helsinkiin tuli tieto saksalaisten maihinnoususta Hankoon valkoisten tueksi.

Helsingissä osattiin varautua taisteluun, sillä punaiset olivat tappiolla lähes joka puolella Suomea ja saksalaisten Itämeren-divisioonaa lähenei kaupunkia päivä päivältä. Viktor Helenius varautui Helsingin valtauksen lähettämällä perheen työt turvaan sukulaisten luo maaseudulle. Helsinkiin jäivät perheen pojat Niilo ja Reino sekä äiti Maria.

Saksalaisten ja valkoisten masinoima Helsingin valtaus alkoi 11.4.1918 taisteluilla Espoossa. Saksalaiset olivat varoittaneet etu-

käteen Helsingin asukkaita joutumasta sodan jalkoihin. Punaiset tai heidän kanssaan vehkeilevät tulisivat tuntemaan saksalaisten sotilaallisen voiman koko ankaruudessaan. Helsinkiläisten siviilien olisi siis tässä tilanteessa parasta pysyä neljän seinän sisällä. Suurin osa heistä noudattikin tätä ohjetta.

Seuraavana päivänä saksalaiset olivat edenneet jo Helsingin keskustaan ja punaiset puolustautuvat muun muassa nykyisen Lasipalatsin paikalla olleesta Turun kasarmista. Luoteja viuhui ilmassa. Helsinki oli sotatilassa. Tästä huolimatta Viktor Helenius lähti jääräpäisesti työpaikalleen työtoverinsa Aatu Laitisen kanssa. Illalla häntä ei kuulunut kotiin. Saksalaisten saapuessa Laitinen oli poistunut työpaikan takaovesta, mutta Viktor oli joutunut pakenemaan kadulle ja tullut ammutuksi. Tarkkaa tietoa Viktor Heleniuksen kuolemasta ei ole, mutta Maria Helenius tunnisti hänet Etu-Töölön Koleraparkissa olleesta ruumiskasasta, johon oli viety saksalaisten ampumia punakaartilaisia. Viktor Helenius haudattiin Helsingin Hietaniemeen Marian, Niilon ja Reinon läsnä ollessa. Viisivuotiasta Reinoä jäi kalvamaan surun lisäksi valtava epäoikeudenmukaisuuden tunne. Saksalaiset olivat ampuneet hänen isänsä punikkina, vaikka tämä ei ollut edes osallistunut itse sotaan. Huolettomat lapsuuden päivät olivat auttamatta ohi.

Leskeksi jäänyt Maria Helenius muutti ensitöikseen pois Helsingistä viisilapsisine katraineen. Turvapaikka löytyi sukulaisten luota Laukaan Koiviston kylästä, jossa perhe oli aikaisemminkin viettänyt kesäänsä. Laukaa oli pienelle Reinolle merkittävä paikka, sillä siellä kaupunkilaispoika sai ensikosketuksen maaseutuun ja luontoon. Reino samosi sisarustensa ja serkkujensa kanssa metsissä ja seurasi kiinnostuneena uittotyömailla työskentelevien tukki-jätkien ja reissumiesten elämää. Myös metsästys ja kalastus sekä kesäiset souturetket ja savusaunan lempeät lölyt tulivat tutuiksi helsinkiläispojalle. Laukaassa ensi kertaa koettu suomalainen maalaiselämä rehevine kansanmiehineen ja -naisineen oli juuri se

sielunmaisema, josta Reino Helenius tuli ammentamaan tulevina vuosina laulujensa ja tarinoidensa keskeisimmät elementit.

Laukaa oli Heleniuksen perheelle kuitenkin väliaikaisratkaisu, joskin sinne palattiin kesänviettoon vielä tulevina vuosina. Marian yritteliäs pikkuveli August oli muuttanut Lahteen. Hän oli Helsingissä hankkiutunut kirjapainoon oppipojaksi, pärjäsi pestissä hyvin ja valmistui painajaksi. Vuonna 1910 hän muutti sukunimensä Kanervaksi ja perusti Lahteen August Kanervan kirjapainon, joka erinäisten vaiheiden ja sukupolvenvaihdosten jälkeen toimi aina vuoteen 1977 asti.

August Kanerva houkutteli Marian perheineen Lahteen ja tarjosi kirjapainostaan töitä Niilolle ja muille sisaruksille. Maria myi Helsingin asunnon ja osti Lahden Launeenkadulta pienen talon. Heleniusten muutto Lahteen tapahtui jo vuonna 1918. Lahden kaduilla oli sisällissodan jäljiltä levotonta, ja Heleniuksen lapset pelkäsivät kaupungissa kuria pitänyttä saksalaista konekivääriryhmää, joka avasi herkästi tulen kaikkia punaisiksi epäiltyjä kohtaan.

Lahti oli myös sisällissodan keskeisiä näyttämöitä. Itse sodassa siellä käytiin saksalaisten tukemien valkoisten ja punaisten välinen verinen taistelu huhtikuun lopussa. Sodan päätyttyä lahtelaiselle Fellmanin pellolle koottiin väliaikaiselle vankileirille noin 22 000 antautunutta punaista ja itään pyrkivää pakolaista. Osa heistä päätyi Lahden varuskuntaan perustetulle pahamaineiselle Hennalan vankileirille.

Myös August Kanervan työntekijöitä oli päätynyt vankileirille. Menestyvä liikemies tajusi kuitenkin, ettei paino pyöri ilman työvoimaa. Hän sai neuvoteltua työntekijänsä päiväksi painoon töihin ja palautti heidät illaksi takaisin vankileirille. Tosi asiassa August Kanerva pesetti ja syötti painotyöntekijänsä ennen kuin laittoi heidät töihin. Vaikka Kanerva olisi asemansa puolesta voinut kuulua valkoisiin, hän tunsi suurta solidaarisuutta punavankeja kohtaan ja kohteli työntekijöitään edistyksellisesti. Enon eetos ja oman per-

heen työväenhenkinen arvomaailma vaikuttivat ratkaisevat nuoren Reinon maailmankuvaan.

Maria Helenius piti Lahdessa pientä kauppaliikettä ja sai katraansa ruokittua, joskin tässä vaiheessa vanhimmista lapsista oli suuresti apua perheen pyörittämisessä. Vuonna 1920 Maria Heleniuksen elämään astui uusi mies. Kotkasta kotoisin oleva muurari Verner Andersson oli ollut poikamies ja hänellä riitti ihmeteltävää viisilapsisen perheen vilinässä. Lapset pitivät Verneristä ja tulivat hänen kanssaan hyvin toimeen. Heleniusten perheen tuki ja turva sekä pienen Reinon keskeisin miehen malli oli kuitenkin August Kanerva.

Vuonna 1920 Reino aloitti kansakoulun Lahdessa. Oppimisedellytykset olivat hyvät, sillä poika oli terävä ja oppinut jo ennen kouluun menoa paljon asioita vanhemmilta sisaruksiltaan. Kansakoulu sujui hyvin, joten oppikouluun pyrkiminen ei tuottanut hänelle ongelmia. Vuonna 1924 Reino aloitti Lahden lyseossa, joka oli poikakoulu. Se oli Lahden kahdesta keskikoulusta korkeatasoisempi. Köyhissä oloissa kasvanut Maria-äiti halusi varmistaa pojalleen paremman elämän kuin hänellä itsellään oli ollut.

Keskikoulu alkoi Reinolta hyvin ja asiat pysyivät erinomaisesti päässä. Tosin mitä pitemmälle koulu eteni, sitä enemmän hänen kiinnostuksensa kohteina alkoivat olla kuljeskelu ja kujeilu Lahden kaduilla kavereiden kanssa. Viisivuotisen keskikoulun käymiseen Reinolla meni kuusi vuotta, sillä hän jäi kerran luokalleen.

Suosikkiaine koulussa oli urheilu. Reino menestyi korkeushypyssä, jossa hän oli jonkin aikaa valmennettavanakin. Reino saavutti voiton myös koulun luistelukilpailussa ja oli muutenkin fyysisesti aktiivinen. Samoihin aikoihin hän aloitti Lahden poikaporukoissa koko loppuelämänsä kestäneen vielä urheiluakin intensiivisemmän harrastuksen – tupakoinnin. Musiikillisesti lahjakas Reino lauloi jonkin aikaa myös koulun kuorossa.

Viimeisellä luokalla luvut jäivät todella vähälle ja entinen hyvä oppilas eteni opintilla rimaa hipoen. Erityisiä vaikeuksia tuottivat

algebra, ruotsi ja kirkkohistoria. Hän sai lopulta ehdot algebrasta ja suoritti ne pitkin hampain. Äiti olisi halunnut Reinon jatkavan ylioppilaaksi, mutta siitä hän kieltäytyi. Koulunkäynti loppui viiteen luokkaan keskikoulua ja seuraavaksi odotti työelämä.

2.

Kuplettikuningas J. Alfred Tannerin jalanjäljissä

Reino Heleniuksen suurin esikuva oli 1900-luvun alun suosituin kuplettilaulaja J. Alfred Tanner (1884–1927), jonka tuotantoon hän tutustui jo lapsena. Tannerin kupletit loivat Reino Heleniukselle vankan pohjan hänen tulevaan tekstinkirjoittamiseensa ja esiintymiseensä. Myöhemmin Helismaaksi nimensä vaihtaneen Heleniuksen uraa ei voi täysin ymmärtää käsittelemättä ensin J. Alfred Tanneria. Tanner pysyi Helismaan johtotähtenä koko elämän ajan.

Johan Alfred Tanner syntyi Artjärvellä mutta vietti lapsuutensa Helsingissä. Tanner valmistui rakennusmestariksi ja toimi tässä ammatissa 1900-luvun alkupuolella. Vuonna 1907 Helsingin Kaivopuistossa rakenteilla ollut kerrostalo sortui. Rakennuksella vastaavana mestarina ollut Tanner pelastautui hyppäämällä sortuvasta talosta rakennustelineille. Onnettomuutta selvitettyä syyttävä sormi osoitti aluksi Tanneria. Sortuman syyksi paljastui kuitenkin huono rakennusmateriaali. Onnettomuus ei vaatinut ihmishuhreja mutta oli sen verran ikävä tapaus, että Tanner päätti vaihtaa alaa ja ryhtyä kokopäivätoimiseksi viihdyttäjäksi.

J. Alfred Tanner aloitti uransa väliaikalaulajana helsinkiläisissä elokuvateattereissa. Humoristiset pianistin säestämät laulut ja ennen kaikkea Tannerin näyttävä lavaesiintyminen, jossa hän pukeutui ja eläytyi eri hahmoiksi, tekivät vaikutuksen yleisöön. Tannerin vahvuus ei ollut lauluääni vaan hyvin rytmitetty esitykset, joissa hän käytti hyväksi loistavaa fysiikkaansa. Tanner hyödynsi esityk-

sissään jopa akrobaattisia keinoja. Maine levisi ja pian hän esiintyi menestyksekkäästi ympäri Suomea. Tanner kiersi yleensä säestäjän kanssa. Tämä antoi hänelle vapaat kädet lisätä laulunsa tehoksi aimo annoksen teatraalisuutta.

Tannerin tyyllilaji oli kupletti. Sillä tarkoitetaan humoristista monisäkeistöistä laulua, jossa on kertosäe ja jossa käytetään riimettä. Kupleteissa käytetään usein ennestään tuttua melodiaa, johon on sepitetty uudet ajankohtaiset ja nasevat sanat. Tyypillisiä ovat myös puheosuudet. Kupletti oli yksi eurooppalaisen varieteen suosituimpia ohjelmanumeroita 1800-luvun jälkipuoliskolta alkaen. Suomeen kupletti eli hupilaulu rantautui ulkomaisten esiintyjien mukana 1800-luvun loppupuolella. J. Alfred Tanner oli suomenkielisen kupletin keskeisin kehittäjä 1900-luvun alussa. Hauskojen laulujen lisäksi hänen esityksensä kulmakiviä olivat loppuun saakka hiottu koreografia, klovnimainen ilveily sekä näyttävä pukujen ja rekvisiitan käyttö. Tanner hallitsi myös pantomiimin ja näyttämöparodiat.

Tannerin kynä oli terävä. Hän ei itse säveltänyt yhtään laulua vaan kirjoitti tekstinsä tuttuihin sävelmiin kuten kansanlauluihin. Tanner myös seurasi tarkkaan, mitä maamme rajojen ulkopuolella tapahtui ja tekstitti monet tuon ajan menestyssävelmät suomeksi omiin tarkoituksiinsa sopiviksi. Hänen lauluissaan riimit ovat kohdallaan ja ne sisältävät nokkelia ja mieleenpainuvia kielikuvia ja sutkauksia. Osa hänen kupleteistaan oli aikaan sidottua parodiaa, mutta parhaimmat ovat täysin ajattomia ja osuvia ihmiselämän kuvauksia.

Minä hilpeätä pilaa olen suosinut
ja sellaista laulelen
ja jo vuosia monta laulellut olen
sitä myös toisille
Ja mä tahtoisin, että maailma
se tinkimättä ois

iloinen ja hilpee, nopea ja virkee
ja huomishuolet pois

Sillä elämä on lyhyt kuin polvihame vain
siksi ilo meillä pitää olla ain
Jos tanssitat sä mua, niin tanssitan mä sua
sillä vallaton elämä viihdyn tuo

Pilanlaskija, J. Alfred Tanner, 1926

Tannerin kupletit ovat urbaaneja, sillä tapahtumapaikkana on usein Helsinki. Hänen henkilöhahmonsia ovat terävästi piirrettyjä ja eläviä. Huumoria on mukana aina. Tekstit ovat huikea kurkistusikkuna tsaarin aikaisen Suomen viimeisiin vuosiin. Niissä juodaan viinaa, joudutaan putkaan ja rehvastellaan pääkaupungin kaduilla. Välillä ollaan vossikkakuskina, joka hakee humalaisia asiakkaita Abrahaminkadun bordellista. Tannerin lauluissa naureskellaan poliiseille kuin punkbiisissä konsanaan. Hän seurasi aikansa ilmiöitä ja imitoi taidokkaasti muun muassa naisten pitkiä puhelinkeskusteluita.

Äänilevy oli 1900-luvun alussa uusi keksintö ja harvan varsinkin klassisen musiikin ulkopuolelta tulevan ääntä tallennettiin savikiekoille. J. Alfred Tannerista kertoo jotain se, että hän pääsi levyttämään peräti 65 laulua vuosina 1911–1926. Iskevät ja tarttuvat kupletit levisivät myös suusta suuhun -menetelmällä ihmisten laulaessa niitä toisilleen, ja Reinolle Tanneria lauloi muun muassa oma äiti. Kupletit levisivät myös painettuina nuotteina. Yksi Tannerin nuottivihkojen kustantaja oli Reino Heleniuksen eno August Kanerva, joka oli tutustunut laulajaan vuonna 1907 Helsingissä. Muuttettuaan Lahteen August Kanerva auttoi J. Alfred Tanneria hänen ensimmäisen maaseutukonserttinsa järjestämisessä 1910.

Tämän jälkeen Kanervan kirjapaino sai yksinoikeudella kustantaa J. Alfred Tannerin lauluvihkoja, ja Kanerva myös järjes-

ti Tannerille lisää esiintymisiä. Näissä Tanner-konserteissa kävi äitinsä kanssa myös pieni Reino Helenius imemässä vaikutteita. Liput konsertteihin oli heille varannut August Kanerva itse. Tannerin savikiekot olivat 1920-luvulla kovassa kuuntelussa August Kanervan gramofonissa ja tätäkin kautta Reino sai rautaisannoksen kuplettietoutta.

Kanervan ja Tannerin ystävydestä ja tiiviistä yhteistyöstä kertoo sekin, että Kanerva on päässyt mukaan Tannerin vuonna 1918 ilmestyneen lauluvihon kuplettiin ”Puhelimessa”. Kaksiosaisen laulun pitkissä puheosuuksissa parodioidaan ihmisten tapoja puhua puhelimessa. Yksi puheluista alkaa näin: ”Onko se A. K. Lahdesta, miten? Ei kuulu, mitä neiti sanoi, että on yksi tolpanväli ilman lankaa. No, ei ole ihme, että kuuluu niin huonosti.”

Huumorin lisäksi Tannerilla oli herkempi puolensa ja hän osasi liikuttaa yleisöään. Hänen kaikkein tunnetuin laulunsa on ruotsalaiseen kansansävelmään kirjoitettu ”Kulkurin valssi”, jossa huoleton kulkurihahmo valitsee ennemmin maantien tarjoaman vapauden kuin maallisen mammonan. Tanner painatti siitä nuotin jo vuonna 1916, ja sen lauloi ensimmäisenä levyllä Juho Koskelo vuonna 1920. Tannerin oma levytys on vuodelta 1926.

Tanner kävi myös Yhdysvalloissa vuosina 1922 ja 1924 ja esiintyi siellä amerikansuomalaisille. Jälkimmäisellä matkalla hän myös levytti kuusi kuplettia New Jersey Camdenissä. Amerikansuomalaisten työväenluokkaisissa piireissä Tanner sai ristiriitaisen vastaanoton, sillä vuoden 1918 sisällissodassa puolueettomana pysytelleen Tannerin huhuttiin olleen valkoisten puolella.

Jotain pysyvää vaikutusta Tannerin Amerikan-vierailulla kuitenkin oli. Vuonna 1930 ilmestynyt Hiski Salomaan ”Lännen lokari” on idealtaan lähes sama kuin Tannerin kupletti ”Kalle Aaltonen”. Kummassakin rehvakas kulkurihahmo kertoo maailmanmatkoistaan. Salomaa vain siirsi Kalle Aaltosen maailman Amerikkaan. Maailman meriä seilannut Kalle Aaltonen käy Friscossa ja tapaa impyjet Honoluluun. Nämä rivit on lähes sanasta sanaan Salomaa

napannut ”Lännen Lokariinsa”. Myös Hiski Salomaan lauluissaan viljelevät kimakat puheosuudet, jossa hän esittää usein naisia, on napattu äänenpainoja myöten suoraan Tannerin kupleteista.

J. Alfred Tannerin ura jäi kuitenkin lyhyeksi, sillä hän kuoli keuhkotuberkuloosiin vuonna 1927 vain 43-vuotiaana. Reino Helenius oli tuolloin 13-vuotias, mutta Tanner oli tehnyt häneen jo pysyvän vaikutuksen. Tulevat vuosikymmenet vain vahvistivat Tannerin asemaa. Hänen maineensa suomalaisen kupletin ja lauluntekemisen pioneerina kasvoi eritoten 1940-luvulla.

Vuonna 1941 ilmestyi T. J. Särkän ohjaama ja Mika Waltarin käsikirjoittama *Kulkurin valssi* -elokuva. Käsikirjoitus perustuu Tannerin ”Kulkurin valssin” tekstiin, ja laulu myös kuullaan elokuvassa. Tauno Palon ja Ansa Ikosen tähdittämästä *Kulkurin valssista* tuli jättimenestys. Se oli 1500 000 katsojallaan Suomen katsotuin elokuva, kunnes Edvin Laineen *Tuntematon sotilas* peittosi tämän ennätyksen vuonna 1955. *Kulkurin valssi* -elokuva nosti myös itse laulun valtavaan menestykseen. Se onkin levytetty lähes viisikymmentä kertaa. Tunnetuimpia levytyksiä tekivät Henry Theel (1943) ja Tapio Rautavaara (1954). Tauno Palo ja Ansa Ikonen lauloivat ”Kulkurin valssin” levyille vasta vanhoilla päivillään vuonna 1974.

J. Alfred Tannerin voittokulku valkokankaalla jatkui vuonna 1949, kun Ville Salminen ohjasi hänestä Inkeri Marjasen käsikirjoittaman elämäkertaelokuvan *Orpopojan valssi*, jossa esitettiin myös runsaasti hänen laulujaan. Elokuvesta tuli suosittu ja vii-meistään nyt Tannerista tuli koko Suomen tuntema kuplettien kuningas. Ville Salminen ohjasi ja käsikirjoitti elokuvalle vielä vuonna 1951 jatko-osan *Tytön huivi*, joka sekkin perustui Tannerin lauluihin. Se ei menestynyt yhtä hyvin kuin edeltäjänsä.

J. Alfred Tanner on Pasi Jääskeläisen, Rafu Ramstedtin, Matti Jurvan ja Tatu Pekkarisen lisäksi suomalaisen kupletin uranuurtajia. Hänen tuotantonsa on suomalaisen lauluntekemisen voimakasta pohjavirtaa ja nousee päivänvaloon yllättävissä yhteyksissä. Tannerin suomalaisen kansanlaulun pohjalta kirjoittama ”Laulu

on iloni ja työni” tunnetaan Tapio Rautavaaran kahtena eri versiona vuosilta 1947 ja 1959. Vielä tunnetumpi on Vesa-Matti Loirin levytys vuodelta 1973. Kappaleen elinvoimasta kertoo se, että rautalankametalliyhtye Viikate levytti siitä version vuonna 2002. Myös Rauli Badding Somerjoki kertoi Tannerin olevan yksi oppisistään. Badding levytti vuonna 1985 Agentsin kanssa mainion version Tannerin kupletista ”Eikö juu”. Reino Helismaalla oli tässä kaikessa merkittävä rooli. Hän siirsi Tannerin perinnön uudelle sukupolvelle tuoden mukaan oman äänensä ja aikakautensa vaikutteet.

3.

Heleniuksesta Helismaaksi

Koulun päätyttyä 17-vuotias Reino Helenius hankkiutui vapaaehtoiseksi armeijaan. Varusmiespalvelus alkoi Viipurissa maaliskuussa 1931, ja hänestä koulutettiin Merilento Eskaaderissa lentomekaanikko. Palveluksen ohessa Helenius viihdytti varusmies-tovereitaan hurtilla huumorilla sekä laulamalla Tannerin kupletteja.

Reinon isovelji Niilo oli liittynyt Helsingissä työväenlauluja esittävään Laulavat Kisällit -ryhmään, jossa hän lauloi ja soitti kitaraa. Tämän innoittamana myös Reino hankki armeija-aikanaan ensimmäisen soittimensa. Se ei suinkaan ollut kitara vaan kaksirivinen haitari, jota hän opetteli soittamaan korvakuulolta. Pian taittuivat hanurilla ensimmäiset Tannerin kupletit, mutta esikuvansa mukaisesti Heleniukselle ei riittänyt pelkkä lainakappaleiden esittäminen.

Pian hän lauloi armeijajyksikkönsä illanvietoissa omia tekstejään, joissa parodioitiin maailman menoa Tannerin hengessä. Lauluissa kerrottiin kuulijoille tutuista tapahtumista ja henkilöistä. Sanoitukset olivat pitkiä ja luettelomaisia. Helenius kirjoitti tekstinsä tuttuihin melodioihin. Innostusta riitti enemmän kuin soitotaitoa, mutta kirjoitushommat olivat nuorella Heleniuksella hyvin hallussa.

Armeijan jälkeen Reino Helenius palasi Lahteen, ja nyt oli aika hankkiutua töihin. Hänen ensimmäisiä ammattejaan olivat lautatarhan työmies, sähkömittarinlukija ja pankin vahtimestari. Sähkölaitoksella Helenius törmäsi vanhaan koulukaveriinsa

Viljo Tirroseen, joka oli musiikkimiehiä. He perustivat Salpausselän Laulupojat -nimisen yhtyeen, johon tulivat myös Yrjö Sivén ja Teuvo Lahtinen. Musiikki oli jatsihenkistä iskelmää, ja Reino kirjoitti jälleen tekstejä tuttuihin sävelmiin. Salpausselän Laulupoikien instrumenttivalikoimaan kuuluivat haitari ja banjot.

Salpausselän Laulupojat kirjoittivat ja esittivät myös omia musiikinäytelmiään. Esiintymisiä oli Lahden lisäksi ainakin Turussa ja Helsingissä sekä useamman kerran radiossakin. Näistä keikoista pojat saivat jopa jonkin verran rahaa ja keikkapalkkioilla ostettiin kitarat. Näihin aikoihin Reinon haitarisoitto jäi taka-alalle ja pääinstrumentiksi valikoitui kuusikielinen. Myös kitaransoiton Reino Helenius opetti itse korvakuulolta. Kun perussoinnut olivat hallussa, hän havaitsi kitaran helposti kuljetettavaksi ja laulujen säestykseen sopivaksi soittimeksi. Tekstien tekeminen ja esiintyminen olivat kuitenkin Reinolle kaikkein tärkeimmät kiinnostuksen kohteet, eikä kitaransoittotaito kehittynyt kolmen-neljän soinnun säestämistä monimutkaisemmalle tasolle kuin vasta vuosikymmenien päästä.

Vuodesta 1934 Reino Helenius alkoi käydä Lahden sos. dem. työläisnuoriso-osaston kokouksissa. Vuosikymmenen alussa Suomessa jyräsi äärioikeistolainen Lapuan liike sekä sen perillinen IKL. Näiden ryhmien painostuksen vuoksi kommunistien toiminta kiellettiin Suomessa. Niinpä ainoa ja myös Reino Heleniukselle sopiva työväenpuolue oli sosialidemokraatit. Työväenhenkisyden Reino oli omaksunut paitsi vanhemmiltaan myös Niilo-veljeltään ja August-enoltaan.

Kirjallisesti lahjakas Reino kirjoitti nuoriso-osaston viikkokokouksista niin sanottuja nurkkapöytäkirjoja, joissa kirjattiin vapaamuotoisesti ylös kokouksen kulku. Pöytäkirjat Helenius allekirjoitti nimimerkillä ”nurkkasihteeri Retsa” ja aluksi asiallisesti kirjoitetut havainnot alkoivat muuttua täysin riimimuotoisiksi. Lahden demarinuorilla oli niin ikään Laulavat kisällit -niminen lauluryhmiä. Reino Helenius liittyi siihen kitaroineen ja alkoi heti

tehdä ryhmälle laulutekstejä. Lahden Laulaviin Kisälleihin kuuluivat Reino Heleniuksen lisäksi Ahti Ruohonen, Voitto Stenholm ja Alpo Salminen. Kisällit esiintyivät puoluettelaisuuksien lisäksi myös muissa tapahtumissa.

Myös teatteri vetosi nuoreen Reino Heleniukseen. Esikuvana toimi jälleen August Kanerva, joka oli vaimonsa Helmi Kanervan kanssa liittynyt lahtelaiseen harrastelijateatteriin. Reino sisarusineen kävi katsomassa Augustin ja Helmin näytelmiä. Reino itse pääsi näyttämään Lahden Työväen näyttämölle, jota veti tunnettu laulaja ja näyttelijä Dagmar Parmas (1886–1940). Hänet tunnetaan myös Suomen ensimmäisenä naispuolisena iskelmäsanottajana, jonka tekstejä levyttivät muun muassa Eugen Malmstén ja Olavi Virta.

Tammikuussa 1934 Lahden Työväen näyttämöllä tuli ensi-iltaan helsinkiläisen vahtimestarin Väinö Syvänteen kirjoittama laulunäytelmä *Etelämeren satu*. Reino pääsi näyttämään toista pääosaa, eksoottista prinssi Kokoa. Suurin osa näyttelijöistä oli nuoria amatöörejä, mutta toisen pääosan, ylioppilasneitonon Keijukan roolin, näytteli itse Dagmar Parmas. Reino ei saanut suorituksestaan perheeltään kovin hyvää palautetta, sillä sisaret vertasivat hänen näyttämistään Parmasin rinnalla puupökökelöön. Esiintymisestä innostunut Reino jatkoi vielä toisessa näytelmässä ja esitti Kissalan Aapelia Aleksis Kiven *Seitsemässä veljeksessä*. Vuoden loppuun mennessä Reino oli saanut tarpeekseen niin näyttelimestä kuin Lahden demarien nuoriso-osaston toiminnasta. Edessä olivat uudet suunnitelmat.

Isättömän Reinon moniin elämänvalintoihin vaikutti keskeisesti toimelias August Kanerva. Kesällä 1935 eno houkutteli Reinon konelatojaksi kirjapainoonsa, ja elokuussa hän suoritti kone-latojan kurssin Ammattien edistämislaitoksella Helsingissä. Tämä jäi hänen ainoaksi ammatilliseksi koulutukseksi. Koska Reino oli seurannut enonsa kirjapainotoimintaa jo lapsesta asti, hän omaksui ammatin nopeasti ja herätti pian huomiota nopeudellaan. Konelatojen kokeessa hänen tuloksensa oli jo alan huippua.

Myös Kanervan kirjapainon työntekijät olivat Reinolle ennestään tuttuja. Hän oli viettänyt kesiiään heidän perheidensä kanssa Lahden Unkarin saarella. Reino myös esiintyi kirjapainotyöntekijöiden illanvietoissa ja kirjoitti heistä kronikoita. Kesällä 1935 Reino kirjoitti Unkarin saarella kuvitteellisen radiokuunnelman, joka myös esitettiin kirjaltajaporukan kanssa itse tehtyjen äänentoistolaitteiden läpi.

Kun kansalliseepoksemme *Kalevala* täytti vuonna 1935 sata vuotta, monet innostuivat vaihtamaan ruotsinkielisen sukunimensä suomenkieliseksi, niin myös Reino Helenius. Kannustavia esimerkkejä hän sai myös lähipiiristään. August oli vaihtanut alkuperäisen sukunimensä Mannisen toiseen suomenkieliseen nimeen Kanervaan. Reinon isäpuoli Verner vaihtoi Anderssonin Allikariksi. Reinolla oli mielessään kaksi vaihtoehtoa, Harvikari ja Helismaa, joista hän valitsi jälkimmäisen. Samassa yhteydessä sukunimensä Helismaaksi vaihtoi myös isovelji Niilo. Helismaa oli Reinon itse kehittämä suomennos Heliuksesta.

Reino oli Lahdessa tansseissa iskenyt silmänsä Lempi Turunen -nimiseen viehättävään nuoreen neitoon. Myös Lempi ihastui laulutaitoiseen ja humoristiseen Reinoon. He alkoivat seurustella ja menivät naimisiin syyskuussa 1936. Samana vuonna myös Lahdi sai jäädä. Nuoripari muutti ensimmäiseen yhteiseen asuntoonsa Viipuriin ja Reino sai töitä Karjalan kirjapainosta. Esikoinen Arto syntyi vuonna 1937 ja vuonna 1938 Helismaat saivat hänelle siskon, joka ristittiin Saduksi. Myöhemmin vuonna 1945 perhe täydentyi vielä Markku-pojalla.

Viipurissa Reino Helismaa hankki perheelleen rahaa kone-latojan töillä, mutta lisätulojen toivossa hän alkoi esiintyä kitaroitetuilla erilaisissa illanvietoissa ja muissa tilaisuuksissa. Ohjelmisto perustui yleisölle tuttuihin Tannerin kupletteihin, mutta mukana oli jokunen Helismaan omakin teksti. Helismaat asuivat Viipurin keskustassa vuokralla kahdessakin eri osoitteessa, mutta määrätietoisena Reinon tavoitteena oli hankkia omakotitalo. Tätä var-

ten hän säästi rahaa. Vuonna 1939 Reino Helismaa varasi Viipurin kaupungilta tontin talon rakentamista varten. Itse taloa ei päästy koskaan rakentamaan.

Reino Helismaa kuului Viipurin kirjaltajain yhdistyksen huvia- ja urheilutoimikuntiin, joiden puitteissa hän ideoi ja organisoi monenlaisia leikkimielisiä kilpailuja. Karjalan kirjapainossa oli töissä myös toinen huumorintajuinen ja esiintymistäitoinen velmu, Martti ”Masa” Niemi. Niemi ja Helismaa tulivat heti hyvin toimeen. Myöhemmin 150-senttinen Masa Niemi tuli kuuluisaksi Reino Helismaan käsikirjoittamien Pekka Puupää -elokuvien Pätjänä. Virtuoosimaisesti koomisia rooleja näytellyt Masa Niemi oli myös muusikko ja soitti rumpuja viipurilaisessa tanssiorkesteri Sinipojissa. Koska Niemelle ja kumppaneille maistui esiintymisten yhteydessä muukin kuin mehu, kutsuttiin yhtyettä yleisesti Viipurissa ”ginipojiksi”. Pisteenä iin päälle Masa Niemen kotiosoite Viipurissa oli Pilakatu.

Huumorin sävyttämät ja onnelliset Viipurin vuodet jäivät Helismailla lyhyiksi, sillä jo syksyllä 1939 alkoi kaupungissa liikkua huhuja asevarustelusta Karjalan Kannaksella. Lokakuussa Reino Helismaa kutsuttiin ylimääräisiin kertausharjoituksiin ja sodan tulo alkoi näyttää vääjäämättömältä. Tuolloin Reino käski Lempin ja lasten lähteä turvaan Laukaaseen sukulaisten luo. Näin he teki- vätkin, mutta koska tilanne rauhoittui, perhe palasi vielä Viipuriin.

Talvisodan alkaessa 30.11.1939 Viipuria alettiin heti pommittaa. Lempille tuli kiire poistua lapsineen kaupungista. Viipuriin jäi Helismaiden asunto ja koko maallinen omaisuus yhtä matk- laukkuu lukuun ottamatta. Lempi ja lapset pääsivät turvaan Lem- pin veljen Toivo Lanun taloon Nastolaan. Reino Helismaa joutui olemaan sotaharjoituksissa erossa perheestään koko loka- ja mar- raskuun 1939. Sodan puhjettua hänet sijoitettiin vartio- ja ilmator- juntamieheksi.

Talvisodassa Helismaa ei joutunut eturintamalle. Sota jätti sil- ti jälkensä. Kotiuduttuaan toukokuussa 1940, hän oli menettänyt

omaisuutensa ja asuntonsa lisäksi myös työpaikkansa. Edessä oli muutto Lahteen, jossa Helismaa sai töitä ravintolan vahtimestarina. Tätä työtä hänen ei tarvinnut tehdä kuin muutama päivä, sillä pian ripeälle konelatojalle tarjottiin töitä Maalaiskuntien liiton kirjapainosta Helsingistä.

Toukokuussa koko perhe muutti Helsinkiin. Jo 1920-luvulta asti Helsingissä asunut Niilo-veli näki lehdessä ilmoituksen vuokra-asunnosta. Tämän ilmoituksen perusteella ja veljensä avustamana Reino perheineen muutti omakotitalon alakertaan Kalkkivuorentielle Helsingin Puistolaan. Koska omaisuutta ei ollut, Helismaille kerättiin välttämättömiä tarvikkeita, kuten astioita, patjoja ja sänkyjä, lahjoituksina Puistolan asukkailta. Helismaat eivät olleet ainoa siirtolaisperhe, jota uudet naapurit solidaarisesti auttoivat.